

М. Түрбек*, А.К. Анипина

Сүлеймен Демирел университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: murat.turbek@sdu.edu.kz

ЗООНИМ – ПАРЕМИЯНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОНЕНТІ

Объективті шынайылық, сондай-ақ мақал-мәтелді бір халықтың мәдениеті, тарихы мен дәстүрі ана тілінде сөйлейтіндердің санасында мақал-мәтелді сипат пен қасиет эталоны бола алатын көптеген құбылыстарды және заттарды ұсынады, бірақ көбінесе жануарлар әлемінің бейнелері салыстыру стандарты ретінде пайдаланады. Зоонимдер көп жағдайда мақал-мәтел құрамында қолданылады. Мақал-мәтелде зоонимдер семантика орталығы, олардың негізгі мағынасы – метафорикалық. Зерттеушілер қазіргі таңда құрамында зоонимдер бар паремияларды бір тілде немесе бірнеше тілде салыстыра және салғастыра зерттеуде, фразеологизмдерді, мақал, мәтелді араластырып зерттеуде. Біздің зерттеу объектіміз – паремия, яғни мақал-мәтелдер. Жан-жануарлар адам баласымен табиғатта қатарлас өмір сүріп келе жатыр. Сондықтан жануарларға адамдар аса мән береді, қимыл-әрекеттеріне, тіршілік ету жағдайларына көңіл бөледі. Жануарлар жабайы, үй жануарлары болып бөлінеді. Олардың өз ерекшеліктері бар, соған орай ат қойылған, жануарлардың ішкі және сыртқы дүниесіне қарай ұғымды жеткізуге тырысқан. Жануарларға байланысты мақал-мәтелдер, метафоралық, теңеулік, эпитеттік тіркестер жиі қолданылғандықтан, тілдік қордағы жануарлар атауларының қолданымдық аясын үлкейтіп, арнайы зерттеу нысанына айналуына мүмкіндік туғызды.

Қазақ ұлты – табиғатпен етене байланысып дамыған халық. Мал шаруашылығымен айналысып, көшіп-қонып тіршілік жасағаннан кейін, әрине, қорғашан табиғаттың қыр-сырын толық меңгерген. Сол себепті, жануарлар атаулары халық ауыз әдебиетінде, наным-сенімде, ырым-тыйымдарда, салт-дәстүрде жиі тілге тиек болып келеді. Қазақ халқы төрт түлік малды ерекше құрмет тұтады. Жылқы, сиыр, қой, ешкі малдары, олардың төлдеріне қатысты этнолингвистикалық, лексика-семантикалық, лингвомәдени сипаттар мен мазмұндар тереңінен зерттелген. Сонымен қатар, аң-құсқа қатысты тұрақты тіркестер мен теңеулер өз дәрежесінде зерттелуде. Әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің құрамына кіретін зоонимдер ұлттық-этникалық және стильдік коннотацияға ие. Тіршілік етіп жатқан дүние туралы қазақ және қытай түсініктерінің ерекшеліктері зоолексемалардың жасалу жолында, жұрнақтар (қазақ тілі) және жұрнақтардың, префикстердің (қытай тілі) көмегімен эмоциялар мен бағалауларды білдіре білуінде де бекітілген.

Түйін сөздер: паремия, мақал-мәтел, мәдени коннотация, жануар, зооним, лексика, семантика.

M. Turbek*, A.K. Anipina

Suleymen Demirel University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: murat.turbek@sdu.edu.kz

Zoonim – structural component of paremia

Objective reality, as well as the culture, history and traditions of a people, proverbs and sayings present in the minds of native speakers many phenomena and objects that can serve as a standard of proverbial character and quality, but most often images of the animal world are used as a standard of comparison. Zoonyms are often used in proverbs and sayings. In proverbs and sayings, zoonyms are the semantic center, their main meaning is metaphorical. Researchers are currently studying paremias containing zoonyms in one or several languages, comparing and contrasting phraseological units, proverbs, and proverbs. The object of our study is paremia, that is, proverbs and sayings. Animals live in nature alongside humans. Therefore, people attach great importance to animals, pay attention to their behavior, living conditions. Animals are divided into wild and domestic animals. They have their own characteristics, and are named accordingly, trying to convey the concept of the internal and external world of animals. The frequent use of proverbs, metaphorical, simile, and epithet expressions related to animals has expanded the scope of application of animal names in the language fund and made it possible to turn them into a special object of study.

The Kazakh nation is a people that has developed in close contact with nature. Having been engaged in animal husbandry and living a nomadic life, the Kazakhs have certainly fully mastered the intricacies of nature. Therefore, animal names are often mentioned in folk literature, beliefs, rituals, and traditions. The Kazakh people have special respect for livestock. The ethnolinguistic, lexical-semantic, and linguocultural characteristics and contents of horses, cows, sheep, and goats and their offspring have been studied in depth. In addition, stable expressions and similes related to animals and birds are being studied to their full extent. Zoonyms, which are part of proverbs and sayings of different peoples, have national-ethnic and stylistic connotations. The peculiarities of Kazakh and Chinese understandings of the living world are also fixed in the way zoolexemes are formed, in the ability to express emotions and assessments with the help of suffixes (Kazakh) and suffixes, prefixes (Chinese).

Keywords: paremia, proverb, saying, cultural connotation, animal, zoonym, vocabulary, semantics.

М. Тұрбек*, А.К. Анипина

Университет Сулеймена Демиреля, Алматы, Казахстан

*e-mail: murat.turbek@sdu.edu.kz

Зооним – структурный компонент паремии

Объективная реальность, а также культура, история и традиции народа представляют в сознании носителей пословиц множество явлений и предметов, которые могут служить эталоном пословичного характера и качества, но чаще всего в качестве эталона сравнения используются образы животного мира. Зоонимы часто используются в пословицах и поговорках. В пословицах зоонимы являются центром семантики, их основное значение – метафорическое. В настоящее время исследователи изучают паремии, содержащие зоонимы, путем их сравнения и сопоставления в одном языке или нескольких языках, а также путем объединения фразеологизмов, пословиц и идиом. Объектом нашего исследования являются паремии, то есть пословицы. В природе животные живут бок о бок с людьми. Вот почему люди уделяют особое внимание животным, обращая внимание на их поведение и условия жизни. Животные делятся на диких и домашних. Они имеют свои особенности и названы соответственно, пытаясь передать концепцию, основанную на внутреннем и внешнем мире животных. Частое использование пословиц, метафор, сравнений и эпитетов, связанных с животными, расширило сферу применения зооназваний в языковом фонде и позволило им стать предметом специального изучения.

Казахская нация – народ, развивавшийся в тесном контакте с природой. Прожив жизнь кочевника, занимающегося скотоводством, курганцы, конечно же, в полной мере освоили тонкости природы. По этой причине названия животных часто упоминаются в народной литературе, верованиях, обычаях и традициях. Казахский народ с особым уважением относится к скоту. Глубоко изучены этнолингвистические, лексико-семантические, лингвокультурные характеристики и содержание лошадей, коров, овец, коз и их потомства. Кроме того, в полной мере изучаются устойчивые выражения и метафоры, связанные с животными. Зоонимы, входящие в состав пословиц и поговорок разных народов, имеют национально-этническую и стилистическую окраску. Особенности казахского и китайского представлений о живом мире отражаются также в способах образования зоолексем, в умении выражать эмоции и оценки с помощью суффиксов (казахский) и суффиксов, префиксов (китайский).

Ключевые слова: паремия, пословица, поговорка, культурная коннотация, животное, зооним, лексика, семантика.

Кіріспе

М.В. Ермолаева өзінің «Процессуальные фразеологизмы, содержащие компоненты-зоонимы» атты мақаласында: «Зоонимдік компонентті қамтитын фразеологиялық бірліктердің образдылығы метафоралық бейнелі мағынаға негізделген... Тікелей мағынада жануарларды білдіретін сөздердің астарлы мағынада адамды сапалық бағалау нысандарын көптеген халықтар сәйкес қасиеттердің эталоны ретінде мойындайды: жылан – қу, зұлым адам; түлкі – қу, айла-

кер; мысық – тәуелсіз адам және т.б. (Ермолаева, 2004).

Е.Р. Ратушная еңбектерінде зооним-компонентті сапалық-мән жайлық фразеологизмдердің семантикалық құрылымы талданған. Автор пайымдауынша, зооним-компонентті сапалық-мән жайлық фразеологизмдерге полисемия тиесілі: 20 % жуық бірлік көпмағыналы. Фразеологизмдердің әртүрлі мағыналылығын түпнұсқа арқылы анықтауға болады. Зерттеулер нәтижесі бойынша зооним-компонентті сапалық-мән жайлық фразеологизмдердің семантикалық құры-

лымы күрделі болып келеді, ол зооним компоненттің болуына себепті. Зооним-компонентті фразеологизмдердің мағынасы семантикалық қайтақұрылымға ие болады, сол кезде бірінші орынға жануарлардың әртүрлі мақал-мәтелдерін анықтайтын дифференциалды семалар шығады. Осының негізінде фразеологизмдердің тұтас мағынасы қалыптасады. (Ратушная, 2000).

Академик Ә. Қайдар мал шаруашылығына қатысты фразеологизмдер жайлы ойымен бөліскенде, жануарлар әлемі туралы түсініктерді адамзат қоғамына ауыстырудың тәсілі бірінші қатарға шығатындығын айтады. Ә. Қайдар: «фразеологизмдердің басым бөлігі адамға ұқсайтын ерекшеліктері бар жақсы үйретілген үй жануарларының мінез-құлқын, сыртқы кескінін, қылықтарын сырт көзбен бақылап, бейнелі түрде салыстыру негізінде пайда болған. Бір жағынан, жануарлар әлеміне, екінші жағынан, қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасына және олардың алуан түрлі тіршілік жағдайларындағы мінез-құлықтарын бақылап алынған бұл ассоциативтік параллельдерден фразеологизм қалыптастырудың бейнелі аялық негізі және олардың мағынасын ауыстыру және өзгерту себебінен қызмет атқаратын біраз ұқсастықты таба алады», – дейді (Қайдар, 1998).

Зерттеуші ғалым О.В.Галимова жануар атауының ауыспалы мағынада қолданылып, адамға қатысты ақпарат қызметі жайлы мынадай тұжырымға келген: «зооним сөздер мақал-мәтелді бір жануарды сипаттай отырып, адам санасында ассоциативтік көрініс көрсетеді, оның мінезі, әдеттері, қимылы және зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар олардың мінезіндегі эмоционалдық бағаны сипаттайды. Осы мағлұматтар қайта ой елегінен өткізіледі және адамға мінездеме беру кезінде пайдаланылады» (Галимова, 2004).

Жануартану ғылымында Қазақстанды мекендейтін жәндіктердің 20 мыңнан астам түрі бар. Осы себепті, қазақ халқының өте байқағыш халық екені бәріне мәлім.

Материалдар мен әдістер

Бүгінгі күнге дейін жан-жануар атауларына қатысты зерттелген еңбектерге келетін болсақ, Т.В. Линко «Зоонимы в казахском и русском языках» (Линко, 1988) еңбегінде қазақ және қазақ тілдеріндегі жан-жануарлар атауларына салыстырмалы талдау жасаған. О.Тоқхожаева «Қазақ тіліндегі жан-жануарлар лексикасы» (Тоқхожае-

ва, 1991) еңбегінде семантикалық, құрылымдық, лингвистикалық, сөзжасамдық және этимологиялық талдаулар жасап, нәтижесінде фауна терминдерінің тілдік жүйедегі орнын анықтаған. Р.Смағұлова «Неміс және қазақ тілдеріндегі құрамында жан-жануарлар атаулары бар фразеологизмдер» атты еңбегінде неміс-қазақ тілдеріндегі жан-жануарларға қатысты фразеологизмдерді мағыналық және құрылымдық жағынан салыстыра зерттеген (Смағұлова, 2003). Р. Панзарбекова «Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы» еңбегінде (Панзарбекова, 1998) жануарлар төлінің лексика-семантикалық топтарын, семантикалық сипаттамасын қарастырып, оларды түркі тілдеріндегі төл атауларымен салыстыра қарастырған. Ф.Исенова «Зоонимы русского и казахского языков» атты еңбегінде қазақ және қазақ тілдеріндегі зооним атауларының құрылымдық-мағыналық қасиетін зерттеген (Исенова, 2005). Б.С.Токтағұл «Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты» атты еңбегінде түркі тілдеріндегі негізгі төрт түлік малдың жасына байланысты аталатын атаулардың этнолингвистикалық сипатын анықтаған (Токтағұл, 2005). М.С.Бейсенова Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінен төрт түлік малдың аттары мен оларға қатысты сөз тіркестерін жинақтаған, сонымен қатар атауларға сипаттама берген (Бейсенова, 1997). Н.Қ.Айтбаева «Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты» атты еңбегінде қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты атаулардың лексикалық-семантикалық және дүниетанымдық сипатын зерттеген (Айтбаева, 2007). Ә.Жақыпов «Термины верблюдоводства в казахском языке» атты зерттеуінде қазақ тіліндегі түйе малына қатысты атауларды зерттеп, олардың жергілікті тіл ерекшеліктері мен әдеби тілдегі қолданысын анықтаған (Шойманова, 2008). М.Б.Шойманова «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сиыр малына қатысты атаулардың лексика-семантикалық өрісі» атты зерттеуінде қазақ тіліндегі сиыр малының атауларын ағылшын тілімен салыстыра зерттеген.

ТМД елдерінің ғалымдары зоонимдер мен құс, балық атауларын зерттеген кезде, олардың терминжасамдық, сөзжасамдық қасиеттерін, денотативтік, коннотативтік мағыналарын айқындаған.

Түркологияда жануарлар дүниесіндегі сүтқоректілер мен құстар тобына жататын лексемалар зерттелген. Осы салаға алғаш қадам басқан – қазақ ғалымы Ш.Жанәбілов. ол

үй жануарлары атауларына (сиыр, түйе, қой, жылқы, ешкі) қатысты басқа да атауларды зерттеген.

Зооним атауларын зерттеген ғалымдар еңбектері арқылы, қазіргі таңда фауна жайлы қызықты мәселелер, олардың шығу тарихы, халықтың дүниетанымымен ұштаса қарастырыл келе жатқанын байқауға болады. Дегенмен, қазіргі таңда қазақ тіл білімінде жануарлар атауларын зерттеу нысанына алған еңбектер жоқ. Осы іспеттес зерттеу еңбектері тек зоологиялық, биологиялық тұрғыдан қарастырылған, түсіндірме сөздіктерде қарастырылған. Арнайы жануарлар атауларын – С.Аманжолов, Ғ.Қалиев, Ш. Сарыбаев, Н.Жүнісов, Ж.Досқараев, Б.Бекетов және т.б. қарастырған, антропонимдердің құрамындағы жан-жануар атауларын Т.Жанұзақов қарастырған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қытай және қазақ тілдерінде жануарлар атауларын өз алдына дербес жинақтап, топқа жіктеп, семантикалық-лексикалық мағыналарын айқындап, жануарлар атауларының мақал-мәтелдерде қолдану ерекшелігіне қатысты еңбек жоқтың қасы. Сондықтан, біздің зерттеуіміздің басты мақсаты – қазақ және қытай тілдеріндегі жануарлар атауларын қолданған паремияларды жинақтап, олардың семасиологиялық ерекшеліктерін айқындау.

Кез келген халықтың тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрінен көптеген құбылыс көре аламыз, сол халықты танимыз, сол тілде сөйлейтін ұлттың сана-сезімін тани аламыз, алайда көп жағдайда салыстырмалы, салғастырмалы эталон ретінде жан-жануарлар жиі пайдаланылады. Зоонимдер мақал-мәтел, жаңылтпаш, жұмбақ құрамында жиі қолданылады. Зоонимдердің паремияларда қолданылуы оның семантикалық орталығының болуында, зоонимдерде негізгі метафоралық мағына иеленуінде жатыр.

Қазіргі таңда зерттеушілер паремиялардағы зооним-компонентін әр тілде салыстырып зерттеп жатыр, осы тұрғыдан келгенде, көп жағдайда фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді араластырып қарастырып жатады. Біздің зерттеуіміздің негізгі материалы – зооним-компоненті қолданылған паремиялар болып табылады.

А.В. Янин «Француз және қазақ тілдеріндегі жануарлар атауларымен берілген фразеологиялар» атты ғылыми мақаласында зерттеу нәтижесінде «екі салғастырылып отырған тілдерде зооним атауларымен фразеологиялық бірліктер

бар, олар толықтай лексикалық құрамы мен бейнелілігі жағынан ұқсас болып келеді. Алайда, бір тілде кездесетін фразеологиялық бірлік екінші тілде кездеспейтін жағдайлар да бар екенін байқау керек, ондай фразеологиялық бірліктер екінші тілдің ерекшелігіне сәйкес келмейді». (Янин, 1998).

Көптеген еңбектер зоонимдер атаулары бар мақал-мәтелдерді зерттеуге арналған. Бұл зерттеулер бірнеше тілдегі зооним-компонентті мақал-мәтелдерді салыстыра-салғастыра зерттеуге арналады. Э.М. Созинованың «Башқұрт, қазақ және ағылшын тілдеріндегі жануарлар атаулары қолданылған мақал-мәтелдер» атты еңбегінде паремияларды мақал-балама тұрғысынан зерттеген. (Созинова, 2003).

Қарастырған материалдар негізінде автор келесідей нәтижелерді көрсеткен:

1. үш тілде де бірбаламалы немесе баламасы ұқсас мақал-мәтелдер саны аз;

2. зерттеу жүргізген мақал-мәтелдер қатарында жануарлар тірі табиғатта қарапайым физикалық объект ретінде қасиеттері адамға беріледі (метафоризация әдісі бойынша).

3. Кез келген тілдегі мағыналық жағынан ұқсас паремияларды зерттеу

кезінде кез келген халықтың өміріндегі ортақ тілдік үлгілеу ұқсастықтары көрінеді. Сонымен қатар, ұлттық ерекшеліктермен байланысты айырмашылықтарды да анықтауға көмегін тигізеді. Материалдың шектеулі көлемінің өзінде паремиялардағы метафорланудың түрлері мен жүйесінің ұқсастықтарын байқауға болады.

У.Н. Решетнева «Шығыс елдерінің мақал-мәтелдеріндегі флора мен фауна» атты ғылыми мақаласында қытай тіліндегі флора мен фауна өкілдері қолданылған мақал-мәтелдерді басқа Азия елдерімен салыстырады. Нәтижесінде, зерттеу кезінде адам өмірімен тығыз байланысты тіршілік әрекеті және тіршілікті қамтамасыз ету бағытындағы мақал-мәтелдер жиі кездеседі (Решетнева, 2003).

Қытай филологтары да кейінгі кездері мақал-мәтелді зерттеуге көп көңіл бөлуде, алайда фразеологизм, мақал, мәтел түсініктерін араластырып зерттеуде. Зерттеу пәні ретінде зоонимдермен қолданылатын мақал-мәтел пайда болуы, ментальді ерекшеліктері, мифологиялық мағыналары, ырғақтық құрылымы, ассоциативті байланыстары (Хан Чжипин, Чэн Я Фан, Ян Сяоянь).

Зоонимдердің пайда болуы жайлы мәселені зерттеуге арналған еңбектер өте аз. Негізінен зооним-компоненті бар фразеологизмдер мен

паремияларды салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулерге арналған еңбектер.

Кез келген халықтық мақал-мәтелінің негізі – мақал-мәтелді бір заңдылығы бар және мақал-мәтелді бір циклмен қайталанатын бақылау. Жетекші болжау функциясы бар паремиялық жанр бола отырып, *мақал-мәтел* «қорытындының бір бөлігі ретінде екі жағдайды біріктіретін айқын себеп-салдарлық байланыспен сипатталады – нақты және болжалды» (Семененко, 2011). Сондықтан *мақал-мәтел* мәтін бірлігі ретінде қатаң құрылымға ие және әдетте екі бөліктен тұрады: сол жақта орналасқан болжамды (бастапқы) бөлік және оң жақта орналасқан болжам (соңғы бөлім). Болжамдық бөлімде қоршаған дүниенің шындығына бақылаулар бар, болжам – бақылау негізінде жасалған қорытынды (мысалы, *Кеішкі ас кезінде нан түседі* (болжамдық бөлік) – *Қонақ асығыс келе жатыр* (болжам) (Грушко, 1995). Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің құрылымдық ұйымдастырылуындағы айырмашылықтар болуы мүмкін: бір жағынан, олар қысқа, клишеленген мәтіндер болуы мүмкін (*Мұржа тарсылы – жақсылыққа емес. 耗子出城, 灾祸临门* – *Hàozǐ chūchéng, zāihuò línmén* Тышқандар қаладан кетсе, апат болады, екінші жағынан, көлемді сипаттамалар (*Егер жалын көп ұзамай қар қуыршақтарының астында сөніп қалса, онда Рождество мерекесінде күн ашық болады, егер от ұзақ уақыт бойы жанып, түтіндеп тұрса, онда біз боран мен қатты аязды күтуіміз керек – тіпті құс та қатып қалады*).

圈塥上野鼠爬泥, 主有水, 必到所爬处方止 – *quān chéng shàng yě shǔ pá ní, zhǔ yǒu shuǐ, bì dào suǒ pá chù fāng zhǐ* – *Жабайы егеуқұйрық қорадағы лайдың үстімен жорғаласа, су бар деген сөз, жорғалаған жерде тоқтайды* (姜元礼, 1976).

Е.Г. Павлова модельдер бойынша құрылған мақал-мәтелдердің үш негізгі логикалық түрін анықтайды:

1) бірнәрсе болса (бар, болады, болды), бірнәрсе болады: *Қойшы көп болса, қой арам өледі*.

2) мұны істесең, бірдене болады: *Қарақұрт жесе қой семіреді*.

3) анау-мынаны істесең (болмаса) бірдене болады; сондықтан істе (не істеме) (*Арық малды асырасаң*

Аузы-мұрныңды май етер.

Арам адамды асырасаң

Аузы-мұрныңды қан етер.

Алғашқы екі түр шын мәнінде *мақал-мәтел* болып табылады – болжамдар, үшінші түрі болжау функциясынан басқа, кеңес немесе тыйым-

ды қамтиды, сондықтан оған сиқырлы сипаттағы мақал-мәтелдер-ережелердің бір түрі кіреді. Бұл жағдайда мақал-мәтелдегі кеңес ең алдымен етістік формалары арқылы көрінеді, императивті көңіл-күйді білдіреді

(*Малым бар деп мақтанба,*

Нарым бар деп мақтан,

Нарым бар деп мақтанба,

Арым бар деп мақтан.).

Сонымен қатар, тірі сөйлеуде бұл формалар Т.С. Садова ойынша, «кемітілген (қысқартылған) және құрылымдық түрленетін түрге ие болуы мүмкін: себеп-салдар орындарын өзгертуі мүмкін, екі бөліктің бірі ұсынылуы мүмкін, көбінесе тыйым салынған формула негізінде» (Садова, 2003), бұл фольклор жанрларының мәтіндік вариативтілігімен түсіндіріледі.

Т.Г. Никитинаның пікірі бойынша, «күнделікті сананың болжамдық әрекетінің нәтижесінде мақал-мәтелді вербализациялау әдістері әртүрлі: қысқа мерзімді тұрақты тілдік бірліктен ұзақ мәтіндік сипаттамаға дейін» (Никитина, 2008), бұл қазақ және қытай мақал-мәтелдерімен расталады. Мысалы, *Жақсы аттың артынан құнан ереді, Жақсы жігіттің артынан ұлан ереді* – үлгі түту; *雨后虹垂, 晴明可待 Yǔ hòu hóng chuí, qíngmíng kě dài* – *Жаңбырдан кейін кемпірқосақ салбырап, күн жарқырайды* – үміт ету.

Оқшауланған жағдайларда лексикалық вариацияға қытай мақал-мәтелдерінде де жол беріледі. Сонымен, *丝毛狗褪毛不尽, 主梅水未止* – *Sī máo gǒu tuì máo bù jìn, zhǔ méi shuǐ wèi zhǐ* (66) мақал-мәтелдерінде (Жүні жібектей иттің жүні толық түлемейді – ұзақ көктемгі жаңбыр) және *狮毛狗换毛不干净, 预兆梅雨还不会结束* – *Shī máo gǒu huàn máo bù gānjìng, yùzhào méiyǔ hái bù huì jiěshù* (Арыстан жалынды ит толық түлемейді – ұзақ көктемгі жауын) мақалдарынан *жүн* және *жал* есімдіктері, сондай-ақ арыстанның ұзын, арыстан – жібектей жүнінің сипатын білдіретін сын есімдер синонимдік қызмет атқарады. Сын есімдердің бірінші жұбы жал есімімен жалпы үйлесім – «кейбір жануарлардың мойнында ұзын шаш», екіншісі – арыстан жалы – «қалың шаш» фразеологиялық мағынасына қарай контекстік синоним деуге болады.

Лексикалық вариация басқа фольклорлық мәтіндер сияқты мақал-мәтелдердің салыстырмалы тұрақтылығын көрсетеді. «Ауыстырушы компонент ауыстырылған компоненттің толық синонимі (бір сөзді немесе күрделі атау) бола алады немесе одан мағыналық реңкімен ерекшеленуі мүмкін» екенін атап өткен жөн.

Сонымен қатар, вариацияның пайда болуына сөзжасамдық және грамматикалық түрленуден тұратын құрылымдық-семантикалық түрленулер де ықпал ете алады. Бұл жағдайда мақал-мәтелдердің грамматикалық жоспарының өзгеруінің нәтижесі «олардың құрамының ішкі және сыртқы морфологиялық және синтаксистік түрленуі болады. Мақал-мәтел компоненттерінің регистр формасының, санының, шақтарының, салыстыру дәрежесінің өзгеруі сыртқы морфологиялық вариацияға әкеледі (Ел ебелек емес, Ер көбелек емес. (Ломакина, 2010). «Сөзжасам арқылы түрлену вербальды компоненттердегі префикстердің түрленуіне байланысты жүзеге асады» және туыстық компоненттердің құрылымындағы басқа өзгерістер де орын алады.

Мысалы:

Өлейін деген тышқан,

Мысықтың қуырығымен ойнайды.

Ажалды тышқанға аш мысық тап келер.

Мысық та жолбарысша қуанады.

Бір мақал-мәтелден вариацияның бірнеше түрін бірден байқауға болады. Ондай мақал-мәтелде бір компонент әртүрлі мағынада жұмсалады, қолданылғанда грамматикалық формасында өзгерістер байқалады.

Мысалы,

Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады,

Жаман-жаман сөйлесең, пышақ қынынан шығады. (жылы сөйлеп **залым** адаммен де тіл табысуға болады)

Адам бір сөйлескенде жылан,

Екінші сөйлескенде құлан,

Үшінші сөйлескенде адам. (сақ адам)

Жыланды өлтіргеннің сауабы бар. (жаман іс жойылса сауап келер)

Жылан терісін тастаса да жылан. (залым адам залым болып қала береді).

Кейбір зерттеушілер мақал-мәтелдердің жасалуында жатқан ырғаққа ерекше мән береді. Сонымен, Т.С. Садова пайымдауынша, «Таңба-сөйлем ырғағы тек рифмалық элементтер арқылы ғана емес, одақсыз күрделі сөйлемдер құрамындағы лексикалық қайталаулар мен семантикалық-синтаксистік параллелизм сияқты тілдік құралдар арқылы жасалады», – деп есептейді (Бабалар сөзі, 2010).

Қазақ халқының ырымында бағыныңқы шарты бар күрделі сөйлемдер қолданылады:

- Егер ат сүрінсе ұруға болмайды. Қайта көзін оң қолмен сүртіп тазалайды. Онысы – сайтан аттың көзін басып тұрса, қашып кетсін

дегені. Жолаушы келе жатып, атының сауырынан ұрмайды немесе қамшы салмайды. Себебі, жапанда жалғыз өзі келе жатқан жолаушыны қолдап, жебеген Қызыр пайғамбар аттың сауырында отырады деп жориды.

- Егер ауылдан атқа мініп аттанғанда артынан ит ере шықса, қуалап зорлықпен кері қайтармайды. Өйткені ит иесіне опадар. Мүмкін жолы болар деп, жақсылыққа жориды.

- Егер қой күзде төсін жиі қақса, қыста қар калың түседі.

Бұл сөйлемдерді екі жағдаятты деп атауға болады: күрделі сөйлемдер синтаксистік маркер қамтиды (егер..... олай болса). Сонымен қатар, синтаксистік құрылым бір мағыналық бөліктен, не бірнеше бөлікті қамтуы мүмкін, мұндай жағдайда компонент ауыстырылады.

Мысалы,

Үйге кірген жыланды өлтірмейді, оның басына ақ тамызып шығарып жібереді. Себебі, кейбір кездерде періштелер жылан бейнесіне кіріп, жер бетін шарлайды екен. Жыланды сол періште болар деп ойлайды. Ал даладан жылан көрсе – қуып жүріп өлтіреді. Себебі, оны қастық жасайтын қара бас, шубар төс дұшпан деп қаралайды.

Күзде, қыста өріске шығар алдында қойлар секіріп, ойнақтап, сүзісіп, бірін-бірі қуаласа, кешікпей күн қатты суытады.

Берілген мысалдардан басқа негізінен жақсы сөйлемдер (*Есікті керме; Мықыныңды таянба*) және қарапайым бірқұрамды сөйлемдер (*Қойдың үстінен аттап өтуге болмайды*) сирек кездеседі.

Қытай мақал-мәтелдері, қазақ халқының мақал-мәтелдері секілді, екі бөліктен тұратын бір фразалық мәтіндер ретінде құрылымдалған: сол жағындағы болжамдық жағдай, ол нақты жағдайды сипаттайды және оң жағында болжамдық жағдайдың нені білдіретінін ашатын болжам (早虹雨, 晚虹晴 – *Zǎo hóng yǔ, wǎn hóng qíng* – *Таңертең кемпірқосақ пайда болса, кешке жаңбыр жауады.* Қытай мақал-мәтелдерінде негізінен бағыныңқы сыңарлары бар күрделі сөйлемдер кездеседі (清明不戴柳, 来年变黄狗 – *Qīngmíng bù dài liǔ, láinián biàn huáng gǒu* – *(Егер) Цинмин фестивалінде тал шоғын тақпасаңыз, (онда) келесі жылы аңшы итке айналасыз немесе күрделі жалғаулықсыз сөйлемдер: 狗到河边吃青草, 预示大水将要退去 – *Gǒu dào hé biān chī qīngcǎo, yùshì dà shuǐ jiāng yào tuìqù* – *Ит шөп жеу үшін өзен жағасына барды – су тартылады. 月亮长毛, 有雨明朝 – *yuè liàng zhǎng máo, yǒu yǔ***

míng cháo – Ай тұман болып көрінсе – жаңбыр болады.

Қазақ және қытай халықтарының мақал-мәтелдерінде болжам сендірудің жоғары күші бар және қосымша аргументтерді қажет етпейді. Мақал-мәтелдерде астарлы мәтін жасауға ұмтылыс байқалмайды, ал мақал-мәтелдердің ішкі формасы тура мағынасында мақал-мәтелдердің мағынасына уәждеме береді.

Мақал-мәтел прецеденттік мәтін бола отырып, «сөздік және ақыл-ой әрекетінің толық және өзін-өзі қамтамасыз ететін өнімін» көрсетеді (严光华, 1999), оның ішкі формасы мәлімдеменің мәнін түсінуге және оған тән функцияларды анықтауға көмектеседі. Қазақ зерттеушілерінің еңбектерін талдай келе, мақал-мәтелдердің қызметі туралы мәселе жеткілікті түрде зерттелмегені анықталды.

Қазақ ғалымдары құстарға арналған көптеген зерттеулер жүргізген. Академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде құсқа қатысты атаулардың жалпы тізімінің өзінде 389 тілдік бірлік келтірілген, солардың әрқайсысы өз ішінен бірнеше түрге жіктеледі. Әр құс түріне жеке тоқталған ғалым бір ғана «бозторғай» орнитонимінің жеті түрін атап көрсеткен: айдарлы бозторғай, аққанат бозторғай, дала бозторғайы, кіші бозторғай, кара бозторғай, мүйізді немесе құлақты бозторғай, теңбілтас бозторғай. Сөздікте олардың әрбіріне жеке түсіндірме берілген. Сондай-ақ қазіргі тіл ұстанушылардың барлығына бірдей таныс емес «бұлдырық» деген құстың ит табан бұлдырық, қарабауыр және ақбауыр бұлдырық, қылаң төс бұлдырық сияқты түрлеріне сипаттама берілген. Осы қылаң төс бұлдырықтың қазақ тілінде «қылқұйрық» деген баламасы бар екенін де осы кітаптан көреміз (Семенов, 2011). Қылқұйрық сөзінің «Тәржұманда» да берілгенін атап өткеніміз жөн.

Қаз ұшып кетсе, көлді үйрек жағалар. Қаз – үйрекпен салыстырғанда үлкенірек, семізірек құс. Адамдарға қатысты алғанда бұл мәтел беделді, өзіндік орны бар кісі кетсе, елді, ауыл-аймақты онымен салыстырғанда жасы кішірек, тәжірибесі азырақ, қай жағынан да дәрежесі төменірек адам билейді дегенді меңзейді. Енді аталмыш орнитонимдерге қатысты қазір қолданыста жүрген «Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазыңды дайында» деген мәтелге тоқталамыз (Қайдар, 2013).

Қазақ – ежелден-ақ адамдар арасындағы сыйластыққа, алыс-беріс, барыс-келіске ерекше

мән берген халық. Әсіресе, алысқа ұзатылған қызының артынан барып, құдаларының үйіне қонақ болып, араласу әдеттегі жайт болған. Арнайы қонағына жылқы сойған қазақ сыйлы кісі келгенде міндетті түрде қой сойып, дастархан жайып, алдына барын қойып, ерекше ықыласпен күтетін болған. Бұл – малы бар адамның тірлігі. Ал тұрмысы орташа, өзі аң аулап, таз жүгіртіп, құс салып күнелтіп жүрген кедей үйіне келген кісіге тым болмағанда құс (атып алған жабайы үйрек, т.б.) асатын болған. Аттанарда қонақ шаңырақ иесіне ризашылығын білдіріп, өз үйіне шақыруды парызым деп санаған. Жол түсіп келген жағдайда бұрын өзіне жасалған сый-құрметтен де артық қошемет көрсетуге тырысқан. Осындай сыйластыққа негізделген қонақжайлық дәстүрі қазақ тілдік санасында «Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазыңды дайында» деген бір ауыз сөзбен түйінделген. Паремиялогиялық қорымызда мұнымен мағыналас «Сыйға – сый, сыраға – бал» деген мәтел бар. Бұл «біреуден титтей жақсылық көрсең, оны еселеп қайтаруға дайын бол» дегенді білдіреді. Сонымен тіл коммулятивтік қызметі арқылы бабаларымыз бен қазіргі ұрпақ арасындағы диалогты қамтамасыз етеді. Осыған орай, тілдің фразеологиялық бірліктері мәдени стереотиптер рөлін де атқарады. Олардың қатарына паремиялогиялық қор да жатады, өйткені мақал-мәтелдерді халық санасындағы таптаурындар ретінде қарастыруға болады. Мақалдарды қарапайым, әдепкі мәдениеттің ғасырлар бойы қалыптасқан тілі деуге болады, оларда халықтың өмірлік ұстанымы, философиясындағы негізгі категориялар мен көзқарастар қысқа да нұсқа пішінде көрсетіледі. Яғни олар халықтың ділін, ақыл-ойын, мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, жаңғыртып отыратын «даналық қоймасы» іспеттес.

Өте аз пайызды зоонимдермен қазақ фразеологиялық бірліктерін зерттеуге арналған зерттеулер құрайды. Жұмыстардың көпшілігі ағылшын, француз, неміс және басқа да тілдердегі ұқсас фразеологиялық бірліктері бар зоонимдер бар қазақ фразеологиялық бірліктеріне салыстырмалы талдау жасайды. Жануар атауларын қамтитын фразеологизмдер дүниенің тілдік суреттеріндегі интернационалдық пен ұлттықтың өзара байланысын, семантиканың тұлғасын және әр тілдегі фразеологиялық бірліктердің ішкі формасындағы айырмашылықтарды зерттеуге, менталитетті талдауға мол мүмкіндіктер береді және халықтардың бейнелі-ассоциативті қабылдаулары.

У.Н. Решетнева «Шығыс халықтарының мақал-мәтелдеріндегі флора мен фауна» атты мақаласында өсімдіктер мен жануарлар әлемінің өкілдеріне сілтемелер бар қытай мақал-мәтелдерін басқа Азия халықтарының мақал-мәтелдерімен салыстырады. Зерттеу нәтижесінде «Мақал-мәтелдерде адам өмірі мен тіршілік әрекетімен тығыз байланысты өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің өкілдері жиі кездесетіні» анықталды.

Қорытынды

Қытай филологтары да фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер мен мәтелдер ұғымдарын араластыра отырып, мақал-мәтелдерді белсенді түрде зерттейді. Зерттеу пәні – зоонимі бар мақал-мәтелдердің шығу тегі, психикалық ерекшеліктері, мифологиялық мағынасы, ырғақтық ұйымдасуы, ассоциативті байланыстары (Хан Чжипин, Чен Я Фань, Ян Сяоян, т.б.).

Айта кету керек, зоонимдердің пайда болу мәселесін зерттеуге аз ғана ғылыми еңбектер

арналды. Бұл негізінен зоонимдік компоненті бар фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің салыстырмалы түрде зерттелуін көрсететін еңбектер.

Кейбір зоолексемалардың қытай тілінде аталық – аналық негізінде қатысты жұбы болмайды, өйткені бұл критерий қытай мәдениетінде маңызды емес, мысалы, Ежелгі Қытайда олар сауын сиырларды өсірмеген, сондықтан бұқа, буйвол негізгі жануар болды. Бұл жануралар шаруашылыққа қажет болды, бұл сәйкестік иероглифтерінде және мақал-мәтелдердің құрамына сөздерді енгізуде көрініс тапты.

Сонымен, әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің құрамына кіретін зоонимдер ұлттық-этникалық және стильдік коннотацияға ие. Тіршілік етіп жатқан дүние туралы қазақ және қытай түсініктерінің ерекшеліктері зоолексемалардың жасалу жолында, жұрнақтар (қазақ тілі) және жұрнақтардың, префикстердің (қытай тілі) көмегімен эмоциялар мен бағалауларды білдіре білуінде де бекітілген.

References

- Aytbaeva N.Q. (2007). Qazaq tilindegi jılqıǵa qatıstı atawlardıń leksika-semantikalıq jáne dúnıetanımdıq sıpatı (Lexical-semantic and worldview characteristics of names related to horses in the Kazakh language): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.02 – Almaty. – 123 b.
- Babalar sözi: Jüztomdıq (A hundred volumes).—Astana: «Foliant», 2010. T. 65: Qazaq maqal-mätelderi.—488 bet.
- Beysenova M.S. (1997). Maxmud Qaşqarıdın «Dıwanı luǵat it-türk» attı sözdigindegi tört tülik mal atawları (Names of livestock in the dictionary of Mahmud Kashkari “Diwani Lugat It-Turk”): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.02 – Almaty. – 28 b.
- Ermolaeva, M.V. (2004). Processual’nye frazeologizmy, soderzhashhie komponenty-zoonimy (Procedural phraseological units containing zoonym components) // Phraseological readings in memory of Valentina Andreevna Lebedinskaya / Ed. N.V. Usachev. Kurgan: KSU Publishing House.
- Galimova, O.V. (2004). Jetnokol’turnaja specifika zoonimicheskoy leksiki, harakterizujushhej cheloveka (na materiale russkogo i nemeckogo jazykov) (Ethnocultural specificity of zoonymic vocabulary characterizing a person (based on the Russian and German languages)): avtoref. kand. filol. nauk. – Ufa. – 22 s.
- Grushko, E.A., Medvedev, Ju.M. (1995). Slovar’ russkih sueverij, zaklinanij, primet i poverij (Dictionary of Russian superstitions, spells, signs and beliefs). Nizhny Novgorod: Russian merchant and Slavic brothers.- 560 s.
- Isenova, F.K. (2005). Zoonimy russkogo i kazahskogo jazykov (Zoonyms of Russian and Kazakh languages): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02. 20 – Karagandy. – 157 s.
- Janin, A.V. (1998). Frazelogija s nazvanijami zhivotnyh v russkom francuzskom jazykah (Phraseology with animal names in Russian French)/ A.V. Janin // Frazelogija v aspekte nauki, kul’tury obrazovanija. – Cheljabinsk: ChGPU. – S.115 – 118.
- 梁章钊. (1956). 农候杂占. 北京: 中华书局. – 116页 (Liang Zhangju. (1956). Agricultural divination. Beijing: Zhonghua Book Company – 116 s.)
- Linko, T.V. (1988). Zoonimy v kazahskom i russkom jazykah (Zoonyms in Kazakh and Russian languages): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.06 – Alma-Ata. – 168 s.
- Lomakina, O.V. (2010). Paremija v tekstah L.N. Tolstogo: lingvokul’turologicheskij kommentarij (Paremia in the texts of L.N. Tolstoy: linguocultural commentary)// Vestnik Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Novye gumanitarnye issledovanija. № 6. S. 217–221.
- 娄元礼. (1976). 田家五行选释. 江苏省建湖县《田家五行》选释小组. 北京: 中华书局. – 86页. (Lou Yuanli. (1976). Tianjia Wuxing Selection and Interpretation. Tianjia Wuxing Selection and Interpretation Group, Jianhu County, Jiangsu Province. Beijing: Zhonghua Book Company. – 86 pages.)
- Panzarbekova R.Z. (1998). Qazaq tilindegi janwarlar töliniń atawı (Names of young animals in the Kazakh language): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.06 – Almaty. – 114 b.
- Qaydar Ä. (1998). Qazaq tiliniń özehti mäseleleri (Current issues of the Kazakh language). – Almaty: Ana tili. – 304 b.

Ratushnaja, E.R. (2000). Semanticheskaja struktura frazeologizmov v processe ejo formirovanija i funkcionirovanija (na materiale frazeologizmov-naimenovaniy cheloveka v sovremennom russkom jazyke. (The semantic structure of phraseological units in the process of their formation and functioning (based on the material of a phraseological unit named after a person in modern Russian language). Monograph. -Kurgan: KSU Publishing House.

Reshetneva, U.N. (2003). Flora fauna v poslovicah narodov Vostoka (Flora and fauna in proverbs of the peoples of the East)/ U. N. Reshetneva // Second Lazarev Readings: Proc. of the All-Russian Scientific Conf., February 21-23 / Ed. I. A. Golovanov. – Chelyabinsk: Publishing House of the ChGAKI. – S. 224-226.

Russkie paremii: novye formy, novye smysly, novye aspekty izuchenija (Russian paroemias: new forms, new meanings, new aspects of study): Koll. Monografija / Nauchn. red. prof. T.G. Nikitina. – Pskov: PGPU, 2008. 256 s.

Sadova, T.S. (2003). Narodnaja primeta kak tekst: Lingvisticheskij aspekt (Folk Omen as a Text: Linguistic Aspect). St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg University. – 210 s.

Semenenko, N.N. (2011). Russkie paremii: funkcii, semantika, pragmatika (Russian proverbs: functions, semantics, and pragmatics). Monograph. Stary Oskol: ROSA Publishing House. – 355 s.

Smağulova R.Q. (2003). Nemis jāne qazaq tilderindegi quramında jan-janwarlar atawları bar frazeologizmder (Phraseologisms containing animal names in German and Kazakh languages): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.20 – Almaty. – 149 b.

Sozinova, Je.M. (2003). Poslovice s nazvanijami zhivotnyh v bashkirskom, russkom i anglijskom jazykah (Proverbs with animal names in Bashkir, Russian and English) / Je.M. Sozinova // Vtorye Lazarevskie chtenija. – Cheljabinsk. – S. 228 -230.

Şoymanova M.B. (2008). Qazaq jāne ağılşın tilderindegi sūr malına qatıstı atawlardıñ leksika-semantikalıq örisi (Lexical-semantic field of names related to cattle in the Kazakh and English languages): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.20. – Almaty. – 30 b.

Toqtağul B.S. (2005). Türki tilderindegi tört tülüktiñ jasına qatıstı atawlardıñ étnolingvistikalıq sıpatı (Ethnolinguistic characteristics of names for the ages of four foxes in Turkic languages): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.02 – Almaty. – 26 b.

Toqxojaeva O. (1991). Qazaq tilindegi jan-janwarlar leksikası (Animal vocabulary in the Kazakh language): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02.06 – Almaty. – 147 b.

Zhakupov, A. (1983). Terminy verbljudovodstva v kazahskom jazyke (Camel breeding terms in Kazakh language): diss. ... candidate of philological sciences: 10.02. 06 – Alma-Ata. – 23 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Түрбек Мұрат – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультетінің докторанты, SDU университеті оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: turbekmurat@gmail.com);

Анипина Алия Каркеновна – PhD, SDU университеті әлеуметтік ғылымдар кафедрасы Әлеуметтік ғылымдар, бизнес және құқық мектебінің ассистент профессоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: aliya.anipina@sdu.edu.kz).

Information about authors:

Turbek Murat – PhD student at the Faculty of Oriental Studies of Al-Farabi Kazakh National University, Teacher at SDU University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: turbekmurat@gmail.com);

Anipina Aliya Karkenovna – PhD, Assistant Professor, School of Social Sciences, Business and Law, Department of Social Sciences, SDU University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: aliya.anipina@sdu.edu.kz).

Сведения об авторах:

Түрбек Мурат – докторант факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, преподаватель Университета SDU (Алматы, Казахстан, e-mail: turbekmurat@gmail.com);

Анипина Алия Каркеновна – PhD, ассистент-профессор кафедры социальных наук Школы социальных наук, бизнеса и права Университета SDU (Алматы, Казахстан, e-mail: aliya.anipina@sdu.edu.kz).

*Келіп түсті 15 сәуір, 2025 жыл
Қабылданды 30 қараша, 2025 жыл*